

ნათელა ჯაბუა
ივანე ჯავახიშვილის სახელობის
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
ასოცირებული პროფესორი

არქიტექტურული სტრუქტურის მდგრადობის შესახებ ჯვარგუმბათოვან ტიპებში

შუა საუკუნეების ქართული საეკლესიო ხუროთმოძღვრება არქიტექტურულ ტიპთა მრავალფეროვნებით ხასიათდება. ამ მოცემულობას, დიდწილად, საქართველოს მდიდარი ადგილობრივი სამშენებლო გამოცდილება, ქრისტიანულ სამყაროში ადრეულ ეტაპზე ინტეგრირება და ხუროთმოძღვრების განვითარების ყველა ეტაპზე ჩართულობა განაპირობებს. თავდაპირველად საქართველოში უგუმბათო არქიტექტურული ტიპები, უპირველესად სამნავიანი ბაზილიკა, გავრცელდა, ხოლო VI საუკუნიდან ნამყვანი გუმბათიანი თემა გახდა. საქართველოში ბაზილიკის არქიტექტურული ტიპის შემოტანა ადრექრისტიანულ ხანაში ქრისტიანობის გავრცელების პარალელურად მოხდა და ადგილობრივ ნიადაგზე ახალი, სამეკლესიიანი ბაზილიკის ტიპიც ჩამოყალიბდა (ჩუბინაშვილი, 1970: 104-108). რაც შეეხება გუმბათიანი ხუროთმოძღვრების პრიორიტეტულ მნიშვნელობას, ის დასავლეთქრისტიანული სამყაროსაგან განსხვავებით, ქრისტიანული აღმოსავლეთისათვის არის დამახასიათებელი. ამდენად, საქართველოში, როგორც აღმოსავლეთქრისტიანულ ქვეყნაში, მისი როლი ნათლად გამოვლინდა, ამასთან, საკმაოდ ადრეული ხანიდან.

საქართველოში განსხვავებული გეგმარებისა და არქიტექტურული სტრუქტურის გუმბათიანი საეკლესიო ნაგებობები იგება, თუმცა ძირითადად რამდენიმე არქიტექტურული

ტიპია გავრცელებული. მათ შორისაა ტეტრაკონქის, ტრიკონქის, თავისუფალი ჯვრის და ჩახაზული ჯვრის ტიპის ძეგლები, რომლებსაც ჯვრული გეგმარება გააჩნია და ჯვარგუმბათოვან ნაგებობებად მოიხსენიება. თითოეულ ზემოთხსენებულ ტიპს თავისი მახასიათებელი და განმასხვავებელი ნიშნები გამოარჩევს, თუმცა ჯვრის წარმოჩენა გეგმასა და სივრცეში ის არსებითი საერთო ნიშანია, რაც ჯვარგუმბათიან ტაძრებს აერთიანებს.

ჯვარი კონსტანტინე დიდის ხანაში, ქრისტიანობის ოფიციალური აღიარების პერიოდიდან, ქრისტიანული რწმენის ყოვლისმომცველ სიმბოლოდ იქცა. ის ჯვარგუმბათოვან ტაძრებში ნაგებობის გეგმისა და სივრცული გადანწყვეტის საფუძველს წარმოადგენს. ჯვარს გუმბათქვეშა კვადრატისა და ოთხი მხრით მიმართული მკლავები ქმნის. გუმბათქვეშა კვადრატის ოთხი გვერდი ქვეყნიერების ოთხ მხარეს, შესაბამისად ამქვეყნიურ ყოფიერებას გამოსახავს. კვადრატის თავზე ნაგებობის დამაგვირგვინებელი გუმბათის ფუძით შექმნილი წრე, მარადიულობის, უსასრულობის და ზეციური სამყაროს სიმბოლოს განასახიერებს. ნიშანდობლივია, რომ ადრექრისტიანულ ხანაში ჩამოყალიბებული გუმბათიანი არქიტექტურის ამ სიმბოლურ კონცეფციას შეესატყვისება შუაბიზანტიურ ხანაში შემუშავებული ტაძრის მოხატვის სქემაში გუმბათის ფუძესთან, აფრებში, ქვეყნის ოთხივე მხარეს ქრისტიანული მოძღვრების გამავრცელებელი ოთხი მახარებლების გამოსახვის წესიც.

ამგვარად, საეკლესიო ნაგებობის საკრალურ სივრცეში ნიშანთა სისტემის მეშვეობით გაცხადებულია ეკლესიის არსობრივი მიზანი: წარმართოს მორწმუნენი უფლის სწავლითა და მოძღვრებით ამქვეყნიურ ცხოვრებაში, რათა ჰპოვონ მათ ქვეყნიერებაში უფლისა და საუკუნო ცხოვრებისა.

აღსანიშნავია, რომ ჯვრის გარდა, რომელიც ჯვარგუმბათოვანი ტიპების საფუძველს წარმოადგენს, ჩვენი ვარაუდით საეკლესიო ნაგებობის გეგმარების საფუძველად ქრიზმაც გა-

მოიყენება. ამის მაგალითია საქართველოში მრავალაფსიდიანი ტაძრები (ჯაბუა, 2008: 129-137).

საქართველოში მრავალაფსიდიანი არქიტექტურული ტიპის გავრცელების პერიოდი ემთხვევა ე.წ. ცხოველხატული სტილის ფორმირების ხანას, რომელსაც გ. ჩუბინაშვილი ქართულ ბაროკოდ მოიხსენიებს (ჩუბინაშვილი, 1970: 236-261). ამ ეპოქაში არქიტექტურული ნაგებობის შიდა სივრცის თუ ფასადების გადანყვეტა, მთელისა და ნაწილის ურთიერთშეთანხმება, მრავალფეროვნების, დინამიზმის და ცხოველხატული ეფექტის შექმნას ემსახურება. არქიტექტურასა და სახვითი ხელოვნებაში გამოვლენილი მხატვრული ფორმისადმი ამგვარი მიდგომა, ცხადია, სახისმეტყველების საკითხების თავისებურ გააზრებას ეფუძნება. ამდენად, შეიძლება ვივარაუდოთ გუმბათიანი არქიტექტურის სტრუქტურის სიმბოლურ კონცეფციაში ახლებური მიდგომის გაჩენა, რომელიც, ბუნებრივია, არსობრივ ცვლილებას არ ითვალისწინებდა. შესაძლებელია დავუშვათ ჯვრის გარდა ქრიზმის გამოყენება, რომელიც ქრისტეს სახელის პირველი ორი ბერძნული ასოს ურთიერთშეთანხმებით არის შექმნილი. ქრიზმა მაცხოვრის ნიშან-სიმბოლოს წარმოადგენს და უფლის მოძღვრების სიმბოლოდ ქრისტიანულ სამყაროში ჯვრის დარად აღიქმება. საქართველოს მრავალაფსიდიანი ტაძრებში ექვსი აფსიდის რადიალური განლაგება ან ხუთი აფსიდით და სწორკუთხა მკლავით შექმნილი კომპოზიცია ზუსტად მიესადაგება ქრიზმის ექვსეგმენტთან მონოგრამას. რვააფსიდიან კომპოზიციაში (ნოჯიხევი) კი გამოყენებული უნდა იყოს ქრიზმისა და ჯვრის შენიაღვრული ვარიანტი. უმეტეს მრავალაფსიდიანი ტაძრების გეგმაში ქრიზმა წრეს მიახლოებულ მრავალწახნაგა ფორმაშია მოცემული. წრეში ქრიზმა ქრისტიანული მოძღვრების ყოვლისმომცველობის და მარადიულობის იდეას გამოსახავს. კუმურდოსა და ნიკორწმინდაში ქრიზმა ჯვრულ ფორმაშია მოქცეული, რითაც ხაზგასმულია ქრისტეს ვნებისა და ძლევის იდეა.

ამგვარად, ჯვარგუმბათიანი ტიპების მსგავსად, მრავალაფსიდიანი ტაძრების გეგმაში ქრიზმის მეშვეობით სიმბოლურად გაცხადებულია ქრისტიანული მრწამსის ერთგულების და ხსნის იდეა. საგულისხმო უნდა იყოს იმის გათვალისწინებაც, რომ X-XI საუკუნეების მიჯნა, ქრისტესშობიდან ათასი წელი, უთუოდ, ამ პერიოდის გამორჩეულობის განცდას ბადებდა. ამდენად, უფლის მიერ ათასი წლის წინ კაცად მოვლენილი ქრისტეს მონოგრამა ეპოქის ამგვარ აღქმას ზედმინვენით მიესადაგებოდა, რასაც მრავალაფსიდიანი არქიტექტურული ტიპის ნაგებობების დროის მხოლოდ მოკლე მონაკვეთში (X საუკუნის მეორე ნახ.-XI ს-ის დასაწყისი) მშენებლობაც ადასტურებს.

საქართველოს მრავალაფსიდიან ტაძრებში გეგმარების და არქიტექტურული სტრუქტურის გააზრების თვალსაზრისით ნათლად გამოიყოფა ორი ჯგუფი. პირველ ჯგუფშია ცენტრული, წრიულ ფორმას მიახლოებული გეგმარების ნაგებობები – გოგიუბა (სურ. 1), ოლთისი, კიალლის-ალთი, ბოჭორმა, კაცხი, ნოჯიხევი, ხოლო მეორეში ჯვრული კონფიგურაციის – კუმურდო (სურ. 2) და ნიკორწმინდა. ამასთან, პირველი ჯგუფის ძეგლებში პასტოფორიუმების მოწყობა არ ხერდება, ხოლო მეორე ჯგუფში ეს საკითხი სრულფასოვნად არის გადაწყვეტილი. ამდენად, არქიტექტურული ტიპი, რომელიც საქართველოში ერთ საუკუნეზე მცირე პერიოდში არსებობდა, არსებით სტრუქტურულ ცვლილებებს განიცდის და ორ, განსხვავებულ ქვეტიპს ქმნის. ამ თვალსაზრისით საინტერესოა საუკუნეების განმავლობაში ქართულ ხუროთმოძღვრებაში პრიორიტეტული ჯვარგუმბათოვანი ნაგებობების სტრუქტურული ცვლილებების განხილვა და იმ მიზეზების გამოვლენა, რაც სტრუქტურის მდგრადობას ან ცვლილებას განაპირობებს.

ქართულ არქიტექტურაში უადრესი, V საუკუნის გუმბათიანი ნაგებობები მანგლისის (სურ. 3) და ზეგანის წმინდა მარინეს (სურ. 4) ტაძრებია, რომელთა გეგმაში ნათლადაა

გამოვლენილი ჯვრის თემა. პირველი, დღეს ძლიერ სახემეც-ლილია, მაგრამ კარგად იკვეთება თავდაპირველი, ოქტო-გონში ჩანერილი ტეტრაკონქის კონფიგურაცია. მეორე ძეგ-ლის, მომცრო ზომის ზეგანის ტაძრის, გეგმა ორი მოცულო-ბითი ფორმის გადაკვეთით შექმნილი ჯვრული მოხაზულო-ბისაა და გუმბათი ექსტერიერში არ არის გამოვლენილი. ამ-დენად, დღევანდელი მონაცემებით საქართველოში ჯვარ-გუმბათოვანი საეკლესიო ნაგებობების მშენებლობა უკვე V საუკუნეში დაიწყო, რასაც ეს ორი ძეგლი ადასტურებს. ზე-განის ტაძრის არქიტექტურული სახე არქაულ იერს ატა-რებს, ხოლო მანგლისის ტაძარში კარგად გააზრებული სტრუქტურა არის ჩამოყალიბებული.

გუმბათიანი არქიტექტურული ტიპების ფორმირების პროცესი აქტიურად წარმართა მომდევნო, VI საუკუნეში. სწორედ ამ დროს წარმოჩნდა გუმბათიანი თემის მნიშვნე-ლობა, რამაც დიდწილად განსაზღვრა შუა საუკუნეების ქარ-თული ხუროთმოძღვრების განვითარების მთავარი ხაზი. თავდაპირველად იგება ტეტრაკონქის და თავისუფალი ჯვრის ტიპის, გეგმისა და არქიტექტურული სტრუქტურის თვალსაზრისით, მარტივი ნიმუშები (მაგ.: იდღეთის ნათლის-მცემელი, ერალაანთ-საყდარი, ნოჯიხევი, ძველი გავაზი), რომლებიც ე.წ. მარტივ ქვეტიპებს ქმნიან. იგივე სურათი აღინიშნება გარდამავალ ხანაში ტრიკონქის ტიპთან მიმარ-თებაში, რომლის პირველი ნიმუშები ასევე მარტივი ქვეტი-პის ძეგლებია (მაგ.: დორთქილისა, ბალჩალო-ყიშლა, ურავე-ლი, ჯვარზენი).

ჯვარგუმბათოვანი ნაგებობების სტრუქტურის მდგრა-დობის საკითხის საკვლევად, განვიხილოთ, თუ რა საერთო მახასიათებელი აქვს მარტივი ქვეტიპის ნიმუშებს. მათი გეგ-მა ნათელყოფს, რომ ამ ძეგლებს ქრისტიანული საეკლესიო ნაგებობის კანონიკური მნიშვნელობის სათავსები, პასტო-ფორიუმები, არ გააჩნია. ამასთან, გუმბათი აფსიდალური ან სწორკუთხა ფორმის მკლავების გადაკვეთისას შექმნილ

კვედრატზე ამოდის და მის კუთხეებში მკლავების კვეთის ნერტილებს ეყრდნობა. შედეგად, იქმნება საკმაოდ მყარი კონსტრუქციული მთლიანობა, თუმცა ფართობის გაზრდის შეზღუდული შესაძლებლობებით. ეს ფაქტი არქიტექტურული ტიპისთვის პრობლემას ქმნის, რადგან საეკლესიო ნაგებობა უპირველესად ქრისტიანთა შესაკრებელს წარმოადგენს და ამიტომ მორწმუნეთა საკმაო რაოდენობის შეკრების უზრუნველყოფა მნიშვნელოვანია. შესაძლებელია კონკრეტულ შემთხვევაში, დამკვეთის ნების, მატერიალური რესურსის სიმწირის თუ სხვა მიზეზის გამო მომცრო ზომის ეკლესიის აგება იყოს სასურველი, მაგრამ, ზოგადად, საეკლესიო ნაგებობის არქიტექტურული ტიპი, უთუოდ, საჭიროებს ფართობის გაზრდის რესურსის არსებობას.

ამდენად, პასტოფორიუმების მოწყობის და ფართობის გაზრდის უზრუნველყოფა ის მოტივია, რაც არქიტექტურული ტიპის მარტივი სახის სახეცვლას, გართულებული ვარიანტების შემუშავებას განაპირობებს და კონკრეტული არქიტექტურული ტიპის სტრუქტურული მოდიფიკაციის შესაძლებლობების გამოვლენის საშუალებას იძლევა. აღსანიშნავია, რომ ზოგი არქიტექტურული ტიპი არ იძლევა ამ საკითხების სრულფასოვნად გადანყვეტის შესაძლებლობას. მაგალითად, დარბაზული ანუ ერთნაიანი ეკლესიები თავისი არსით მარტივი ნაგებობებია და სწორედ სტრუქტურის სიმარტივე წარმოადგენს მათ მთავარ მახასიათებელს. ამდენად, ამ ტიპის ძეგლები უმთავრესად მომცრო ზომის, პასტოფორიუმების გარეშე ნაგებობებია, რომლებშიც ხშირად სათავსების ფუნქციას საკურთხევლის აფსიდაში არსებული ნიშები ითავსებს. სტრუქტურის სიმარტივე და ზემოთ აღნიშნული ორი პრობლემის არსებობა დარბაზულ ეკლესიებში ახალი სივრცეების და ნაწილების დამატების გზით სხვადასხვა ვარიანტების (მაგ.: დარბაზული ეკლესია სამხეთი სტოით, სამხრეთი და დასავლეთი სტოით, გარშემოსასვლელით, ჩრდილოეთი სათავსით და სხვ.) შემუშავებას განაპირობებს (ჯა-

ბუა, 2012: 63-78). პასტოფორიუმების საკითხი ჩვენს მიერ ნახსენებ მრავალაფსიდიან ტაძრებშიც პრობლემატურია. ამიტომ მისი გადანყვეტა ამ არქიტექტურული ტიპის რიგ ძეგლებში ნიშა-სათავსების (მაგ.: კაცხი, კიაღლის-ალთი) მოწყობის ან სტრუქტურის ძირეული სახეცვლის საშუალებით (კუმურდო, ნიკორწმინდა) განხორციელდა.

რაც შეეხება კონკრეტულად ჯვარგუმბათოვან ნაგებობებს, ისინი სტრუქტურული ცვლილების თვალსაზრისით საკმაოდ საინტერესო სურათს ქმნიან. ამ საკითხის უკეთ წარმოსაჩენად მოკლედ მიმოვიხილოთ მონაცემები თითოეული ტიპის შესახებ. როგორც აღვნიშნეთ, ტეტრაკონქის ტიპის ფორმირების პირველ ეტაპზე საქართველოში იგება მარტივი ქვეტიპის ტეტრაკონქები, რომელთა მშენებლობა X საუკუნის მეორე ნახევრამდე გრძელდება. მარტივი ქვეტიპის ძეგლების გეგმა ოთხი აფსიდის კომპოზიციით არის შედგენილი. ამ ძეგლებს პასტოფორიუმები არ გააჩნია, თუმცა მათი მოწყობის მცდელობა ამ ქვეტიპის ფარგლებში ჩანს მუხლაჯიგისში (სურ. 5) ერთი, ხოლო კინეპოსში (სურ. 6) ორივე სათავსის გამოყოფით. ტეტრაკონქის ტიპის კარდინალური ცვლილება მოხდა VI საუკუნის ბოლოს ნინოწმინდის კათედრალში, რითაც დიდი ზომის ნაგებობის აგება და ოთხი სათავსის განთავსება მოხერხდა. ამ ტენდენციამ შემდგომი განვითარება და არქიტექტურულ-მხატვრული თვალსაზრისით სრულყოფილი გადანყვეტა ჰპოვა მცხეთის ჯვრის ტაძარში (სურ. 7), რაც ახალი ქვეტიპის, კუთხისოთახებიანი ტეტრაკონქის შექმნის საფუძველი გახდა. ახალი მიდგომა ითვალისწინებდა ოთხაფსიდიანი კომპოზიციის სწორკუთხედში მოქცევას, რამაც სრულიად განსხვავებული ტიპოლოგიური, ინტერიერის სივრცული და ფასადების მხატვრული გადანყვეტის შესაძლებლობები წარმოაჩინა. კუთხისოთახებიანი ტეტრაკონქის ქვეტიპი შეიქმნა VI-VII საუკუნეთა მიჯნაზე აგებულ მცხეთის ჯვარში, გავრცელდა საქართველოს სხვადასხვა რეგიონებში VII საუკუნის პირველ ნახევარში ანუ

ქართული ხუროთმოძღვრების ისტორიის ე.წ. კლასიკურ ხანაში. ამ ქვეტიპის კიდევ ერთი, ნიმუში, ჩამხუსის ტაძარი (სურ. 8), გარდამავალ ხანაშიც აიგო. ტეტრაკონქის მესამე ქვეტიპი, მონუმენტური წრიულგარშემოსავლელიანი ტეტრაკონქი, VII საუკუნეში ჩამოყალიბდა. ტაოში აგებულ ამ ქვეტიპის ორ ძეგლში, იშხანსა და ბანაში (სურ. 9), დაისვა და გადაწყდა მასშტაბური ტეტრაკონქის აგების ამოცანა, რაც ოთხსათავსიანი ტეტრაკონქის კომპოზიციის წრიულ გეგმაში მოქცევის გზით განხორციელდა.

ამრიგად, ტეტრაკონქის ტიპის ფარგლებში ადრეული შუა საუკუნეების პერიოდში, მოხერხდა მომცრო ზომის მარტივი ნიმუშების შემდგომ დახვეწილი კუთხისოთახებიანი ვარიანტის და ბოლოს, მასშტაბური, რთული არქიტექტურული კომპოზიციის შექმნა. ტეტრაკონქის განვითარების ეს ქრესტომატიული გზა ნათლად მეტყველებს საქართველოში ამ არქიტექტურული ტიპის სტრუქტურული ცვლილებების მრავალფეროვნებას, თავად ტიპის განვითარების დინამიურობას, რაც ნათლად წარმოაჩენს ადგილობრივი ხუროთმოძღვრების დიდ შემოქმედებით პოტენციალს.

ზემოთაღნიშნულ კონტექსტში განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს ტეტრაკონქის ტიპის პირველი ნაგებობა მანგლისის ტაძარი (დვალი, 1974). მარტივი ტიპის ამ ძეგლში გარკვეულწილად ნაწინასწარმეტყველებია საქართველოში ტეტრაკონქის არქიტექტურული ტიპის განვითარების გზა და გამოკვეთილია სტრუქტურული ცვლილებების შესაძლებლობები. მანგლისის ტაძარში (სურ. 3) ოთხი აფსიდა ჩანერილია ოქტოგონში, რითაც ერთგვარად გააზრებულია ტეტრაკონქის მრავალწახნაგა ან წრიულ კონფიგურაციაში მოქცევის არქიტექტურულ-მხატვრული ეფექტი, რაც ორი საუკუნის შემდგომ განხორციელდა იშხანსა და ბანაში მონუმენტური წრიულგარშემოსავლელიანი ქვეტიპის შექმნით. ამას გარდა მანგლისის გეგმაში ყურადღებას იქცევს აფსიდებს შორის კედლის სისქეში ოთხი ნიშა-სათავსის განთავ-

სება, რაც კუთხისოთახებიანი ქვეტიპის ოთხი სათავსის იდეას ეხმარება. ამდენად, საქართველოში ტეტრაკონქის ტიპის პირველი ძეგლი, მანგლისის ტაძარი, ოთხი ნიშა-სათავსისა და გეგმის რვანახნაგა მოხაზულობით ნათლად წარმოაჩენს ამ არქიტექტურული ტიპის სტრუქტურული ცვლილებების და ქვეტიპების ფორმირების პერსპექტივას.

თავისუფალი ჯვრის ტიპის ძეგლებს ჯვრული ფორმის მკაფიოდ ჩამოყალიბებული სტრუქტურა გააჩნია, სადაც ჯვარი განსაზღვრავს როგორც ექსტერიერის, ასევე ინტერიერის კონფიგურაციას (თუმანიშვილი, 1977). ტიპის რაობის განმაპირობებელი ეს ნიშანი ზღუდავს ფართობის გაზრდის და პასტოფორიუმების მოწყობის შესაძლებლობას. ამიტომ ამ ტიპის ძეგლები უმეტესად მომცრო ან საშუალო ზომის ნაგებობებია სათავსების გარეშე. ისინი სხვადასხვა ინტენსივობით იგება ადრეშუასაუკუნეებიდან დაწყებული (მაგ.: ერაღანთ-საყდარი (სურ. 10), სამნევრისი) გვიანი შუა საუკუნეების (მაგ.: ტყვირი, ქორეთისუბანი, ხოტევი) ჩათვლით. საყურადღებოა, რომ X-XI საუკუნეებში განხორციელდა პასტოფორიუმების მოწყობის მცდელობა, რითაც უარყოფილ იქნა ტიპის არსობრივი მახასიათებელი – ჯვრული გარშემონერილობა. შედეგად ჩამოყალიბდა ახალი სტრუქტურა, რომელსაც ინტერიერში თავისუფალი ჯვრის ტიპის მსგავსი ოთხმკლავიანი კომპოზიცია გააჩნია, მაგრამ ექსტერიერი განსხვავებული აქვს. ის ნახევრადთავისუფალი ჯვრის სახელით მოიხსენიება (ხოშტარია, 2005: 23) და თავისუფალი ჯვრის ქვეტიპად შეგვიძლია მივიჩნიოთ. ამ ტიპის ძეგლები თავისუფალი ჯვრის ტიპის ნიმუშებთან შედარებით უფრო დიდი ზომით და გართულებული გეგმარებით გამოირჩევა (მაგ.: ენი-რაბათი (სურ. 11), ექექი, იკვი). აღმოსავლეთით აფსიდის წინ ბემა და მის გვერდზე პასტოფორიუმები, დასავლეთით უმეტეს შემთხვევაში მკლავის დაგრძელება და პილასტრების მეშვეობით დანაწევრება ის ცვლილებებია, რაც აქ განხორციელდა. შედეგად, ექსტერიერში საკუთხევე-

ლის აფსიდა, პასტოფორიუმები, ჩრდილოეთი და სამხრეთი მკლავი ქმნის სწორკუთხა გეგმარების ძირითად მოცულობას გუმბათით, რომლის გვერდით მდებარეობს დასავლეთ მკლავით შედგენილი უფრო მომცრო მოცულობითი ერთეული.

ამრიგად, არქიტექტურული ტიპის ამ ორ სახეობას შორის ინტერიერში ცვლილება ნაკლებად აღსაქმელია, ხოლო ნაგებობის კონფიგურაცია და გარე მასები საგრძნობლად განსხვავდება. რაც მთავარია, ცვლილებების მიზეზს ამ შემთხვევაშიც ფართობის გაზრდის მცდელობა და, უპირველესად, პასტოფორიუმების მოწყობა წარმოადგენს.

ტრიკონქი, გ. ჩუბინაშვილის მოსაზრებით, საქართველოში ტეტრაკონქის ბაზაზე ჩამოყალიბდა (ჩუბინაშვილი, 1936: 187-188). ამ ტიპის ძეგლები VIII-XI საუკუნეებში იგება. უადრეს, მარტივი ტიპის ნიმუშებში გუმბათი სამი აფსიდის და დასავლეთი მკლავის შესაყარზე შექმნილ კვადრატს ეფუძნება (მაგ.: დორთქილისა (სურ. 12), ბახჩალო-კიშლა, ჯვარზენი). შესაბამისად, სივრცის გაზრდის რესურსი ამ ქვეტიპის ფარგლებში შეზღუდულია. აღსანიშნავია, რომ მარტივი ქვეტიპის ძეგლებში პასტოფორიუმებიც არ არის, თუმცა გეგმარების სპეციფიკა მათი მოწყობის შესაძლებლობას იძლევა. შედეგად, იგება ტრიკონქები პასტოფორიუმებით, რომლებიც ე.წ. გართულებული ქვეტიპის ჯგუფს ქმნის. ეს ძეგლებია: ისი (სურ. 13), თელოვანი, ზეგანი. ტეტრაკონქის არქიტექტურულ ტიპში არსებითი სახეცვლა რთული ქვეტიპის ძეგლებში განხორცილდა. უმთავრესი ცვლილება ფართობის გაზრდის ძირითადი დამაბრკოლებელი საკითხის, გუმბათის აფსიდების შესაყარზე დაყრდნობის წესს შეეხო. ამ პრობლემის გადაწყვეტა კარდინალური ცვლილების გზით განხორცილდა და საქართველოში ჯერ კიდევ VII საუკუნეში წრომის ტაძარში გამოყენებულ ოთხ თავისუფალ საყრდენზე გუმბათის ამოყვანის ხერხს დაეფუძნა. ამდენად, შეიქმნა სრულიად ახალ პრინციპზე აგებული არქიტექტურული სტრუქტურა.

რა. უცვლელი დარჩა სამი აფსიდის თემა, რაც ტრიკონქის ტიპის არსებითი მახასიათებელია, მაგრამ გუმბათქვეშა სივრცესთან აფსიდების კონსტრუქციული კავშირი შესუსტდა. ოთხ საყრდენზე გუმბათის დაფუძნებამ ნაგებობის მასშტაბის გაზრდის, მისი ცალკეული მონაკვეთების სხვადასხვაგვარი დაგეგმარების შესაძლებლობა შექმნა. შედეგად, არქიტექტურულ-მხატვრული საკითხები თითოეულ ძეგლში კონკრეტული დამკვეთ-აღმშენებლის თუ რეგიონალური ხუროთმოძღვრული თავისებურებების შესაბამისად განხორციელდა და შეიქმნა ქართული ხუროთმოძღვრების ყველაზე მასშტაბური და გამორჩეული ძეგლები – ოშკი (სურ. 14), ბაგრატი, ალავერდი.

როგორც ვხედავთ, განხილული არქიტექტურული ტიპების განვითარება მათი სტრუქტურის ცვლის ეტაპობრივ სურათს წარმოაჩენს მარტივიდან რთულისკენ. საგულისხმოა, რომ ამ მხრივ განსხვავებულია ჯვარგუმბათოვანი ტაძრების კიდევ ერთი, ჩახაზული ჯვრის ტიპი, რომელიც სტრუქტურის მდგრადობით ხასიათდება. ის არსებით სახეცვლას არ განიცდის და, სხვა ჯვარგუმბათოვანი ტიპების საპირისპიროდ, გეგმარების მცირედ გამარტივების ტენდენციას ავლენს.

საქართველოში ჩახაზული ჯვრის ტიპი VII საუკუნიდან უწყვეტად არსებობს და ქართული ხუროთმოძღვრების წამყვან არქიტექტურულ ტიპს წარმოადგენს. ამ ტიპის ძეგლებს აგებენ საქართველოს მთელ ტერიტორიაზე. გავრცელების ქრონოლოგიური და ტერიტორიული ფარგლების დიდი დიპაზონი განაპირობებს ჩახაზული ჯვრის ტიპის ნაგებობების არქიტექტურულ-მხატვრული იერსახის მრავალფეროვნებას, სტილისტურ ნაირგვარობას, თუმცა საყურადღებოა, რომ არქიტექტურულ-კომპოზიციური გადაწყვეტა უცვლელი რჩება. ამის მიზეზია ის, რომ ჩახაზული ჯვრის სტრუქტურა პირველსავე ძეგლში, წრომის ტაძარში (სურ. 15), სრულყოფილად არის ჩამოყალიბებული. აქ გადაწყვეტილია

ყველა ის პრობლემა, რაც გუმბათიანი არქიტექტურის ზოგიერთი ტიპის შემთხვევაში ეტაპობრივად გადაილახა და ქვეტიპების წარმოშობა განაპირობა. თუ ფართობის გაზრდის და პასტოფორიუმების მონყობის საკითხის გადანყვეტა ტეტრაკონქისა და ტრიკონქის ძეგლებში სახეცვლის და არქიტექტურული კომპოზიციის გართულების მიზეზი გახდა, წრომში ეს საკითხი სრულფასოვნად იყო გადანყვეტილი. წრომის ტაძარში დასავლეთით იყო ნარტექსი და მეორე სართულზე პატრონიკე, რომელიც პირველად გვხვდება ქართულ ხუროთმოძღვრებაში. ამდენად, არქიტექტურული სტრუქტურა არ საჭიროებდა ახალი ფორმების ძიებას თუ არსობრივ ცვლილებას და, შესაბამისად, საუკუნეების განმავლობაში მდგრადობას ინარჩუნებდა. საგულისხმოა, რომ სამნავიანი ბაზილიკის არქიტექტურული ტიპიც, რომელიც გეგმარების თვალსაზრისით კარგად პასუხობს სათავსების მონყობის და სასურველი ფართობის შექმნის მოთხოვნას, ასევე გამოირჩევა არქიტექტურული სტრუქტურის მდგრადობით. საქართველოში სამნავიანი ბაზილიკები სხვადასხვა ეტაპზე იცვლის პროპორციული თანაფარდობის წესს, მხატვრულ-სტილისტურ ნიშნებს, მაგრამ გეგმარების პრინციპი უცვლელი რჩება. ეს ფაქტი ჯვარგუმბათოვან ტიპებში სტრუქტურის ცვლილებების ჩვენს მიერ აღნიშნული მიზეზის მართებულობის კიდევ ერთ დადასტურებად შეიძლება მივიჩნიოთ.

როგორც აღინიშნა, მრავალსაუკუნოვანი არსებობის მანძილზე ჩახაზული ჯვრის ტიპის თავდაპირველად ფორმირებული მახასიათებლები შენარჩუნდა, ხოლო ერთგვარი სახეცვლა არა გართულების, არამედ მცირედ გამარტივების გზით განხორციელდა. კერძოდ, XI საუკუნეში, სამთავროსამთავისის ჯგუფის ძეგლებში (სურ. 16) დამკვიდრდა უფრო ლაკონური ვარიანტი, სადაც გუმბათი ოთხის ნაცვლად ორ საყრდენსა და აფსიდის შვერილებს დაეყრდნო. პ. ზაქარაია, რომელიც XI საუკუნიდან აგებულ ნიმუშებს ცენტრალურ-

გუმბათოვანი ტიპის სახელით მოიხსენიებს, ამ ძეგლებში არქიტექტურულ-მხატვრული გადაწყვეტის თვალსაზრისით ოთხ ეტაჟს გამოჰყოფს (ზაქარაია, 1990: 3).

საგანგებო აღნიშვნის ღირსია ჩახაზული ჯვრის ტიპის სამშვილდისა (ჩუბინაშვილი ნ., 1969) და მოქვის (რჩეულიშვილი, 1988: 6-30) ტაძრები, რომლებიც გეგმარების თუ სივრცული გადაწყვეტის სირთულით გამოირჩევა და საქართველოში ამ ტიპის მრავალრიცხოვან ძეგლებს შორის ერთგვარ გამონაკლისად გვევლინება.

როგორც ცნობილია, ბიზანტიაში ჩახაზული ჯვრის ტიპის პირველ ნიმუშად იმპერატორ ბასილ I-ის მიერ 880 წელს კონსტანტინეპოლში აგებული „ნეას“ ტაძარი ითვლება. ამ დროიდან ეს ტიპი ბიზანტიასა და საერთოდ აღმოსავლეთ ქრისტიანულ სამყაროში წამყვან თემად იქცა. მანამდე, VII, VIII და IX საუკუნის ძეგლებში (ნიკეას ტაძარი, წმ. ნიკოლოზი მირაში, წმ. სოფია თესალონიკაში, წმ. კლიმენტი ანკარაში და სხვ.) ეტაპობრივად მოხდა სტრუქტურის დახვეწა-გამარტივება, რის შედეგად საბოლოოდ კომპაქტური არქიტექტურული სახე შეიქმნა (კრაუთჰაიმერი, 1986: 285-300). თუ გავითვალისწინებთ, რომ წრომის ტაძრის თანადროულად VII საუკუნეში სომხეთშიც (მნაცაკანიანი, ოგანესიანი, საინიანი, 1978: 106-108) იგება ჩახაზული ჯვრის ტიპის ნაგებობები (მაგ.: გაიანეს, ბაგავანის, მრენის ტაძრები), ქრისტიანულ სამყაროში ამ ფართოდ გავრცელებული არქიტექტურული ტიპის ჩამოყალიბების თვალსაზრისით სამხრეთი კავკასია და კონკრეტულად საქართველო, განსაკუთრებულ მნიშვნელობას იძენს.

საქართველოში ჩახაზული ჯვრის ტიპის პირველივე ნიმუშის გამართული არქიტექტურული სტრუქტურა და მხატვრული გამომსახველობა ამგვარი დახვეწილი გადაწყვეტის განმაპირობებელი გარკვეული არქიტექტურული ტრადიციის არსებობაზე მიუთითებს. გ. ჩუბინაშვილი წინაპირობას საქართველოს საერო ხუროთმოძღვრებაში, კერძოდ, საც-

ხოვრებელი სახლის – გლახური დარბაზის, ფორმებში ხედავს და წრომის ტაძარს ზოგადად ქრისტიანულ ხუროთმოძღვრებაში ამ ტიპის ერთ-ერთ უადრეს ნიმუშად მიიჩნევს (ჩუბინაშვილი, 1969). ჩვენი აზრით, საერო ხუროთმოძღვრების ტრადიციებთან ერთად, უთუოდ გასათვალისწინებელია წინაქრისტიანული საქართველოს კულტურული კონტაქტების მნიშვნელობა და ამ გზით ინოვაციების შეთვისების უნარი. საფიქრებელია, რომ სასახურ ირანში გავრცელებული ოთხ საყრდენზე ტრომპებით ამოყვანილი გუმბათის კომპოზიცია, უთუოდ, ნაცნობი იყო ამ ქვეყანასთან მჭიდრო ურთიერთობების მქონე საქართველოს ხუროთმოძღვრებისათვის. საყურადღებოა, რომ გ. ყიფიანი (ყიფიანი, 2000), რომელიც საქართველოში ქრისტიანული ხუროთმოძღვრების ფორმირებაზე წარმართული ტაძრების ზეგავლენაზე ამახვილებს ყურადღებას, საგანგებოდ გამოყოფს საქართველოში დადასტურებულ ცეცხლის ტაძრების საყრდენებიან კომპოზიციას ციხიაგორასა (სურ. 17) დედოფლის მინდორში (სურ. 17). ამდენად, უდაოა, რომ საქართველოში ადგილობრივმა სამშენებლო გამოცდილებამ და ტრადიციებმა თავისი როლი შეასრულა ჩახაზული ჯვრის ტიპის გავრცელებაში.

ამრიგად, საქართველოში ჯვარგუმბათოვან ტიპებში არქიტექტურული სტრუქტურის მდგრადობის საკითხი განსხვავებულია და თითოეულ ტიპს ევოლუციური განვითარების საკუთარი გზა ახასიათებს. უცვლელი რჩება მთავარი მახასიათებელი – ჯვრული გადანწყვეტა, ვინაიდან ჯვარი ამ ნაგებობების იდეურ და გეგმარების საფუძველს ქმნის. არქიტექტურული სტრუქტურის ყველაზე მნიშვნელოვანი სახეცვლა აღინიშნება ტრიკონქის ტიპში, სადაც პრინციპულად ახალი არქიტექტურულ-კონსტრუქციული მიდგომა იქნა გამოყენებული გუმბათქვეშა საყრდენების სახით, რამაც მასშტაბური და განსხვავებული დაგეგმარების ნაგებობების აგების შესაძლებლობა შექმნა. სტრუქტურის დინამიური სახეცვლა გამოარჩევს ტეტრაკონქის ტიპს, რის შედეგად კუთ-

ხისოთახებიანი და წრიულგარშემოსასვლელიანი ქვეჯგუფების არქიტექტურულ-მხატვრული ღირებულებით გამორჩეული ძეგლები აიგო. რაც შეეხება თავისუფალ ჯვრის ტიპს, ის საუკუნეების განმავლობაში ინარჩუნებდა თავდაპირველ სახეს, თუმცა პარალელურად ჩამოყალიბდა მეორე – ნახევრადთავისუფალი ჯვრის ტიპი, რომელშიც უგულვებელყოფილია ძირითადი მახასიათებელი, ჯვრული კონფიგურაცია. ამ არქიტექტურული ტიპების შედარებითი ანალიზი ნათლად ავლენს, რომ მათი სტრუქტურის სახეცვლის მოტივატორი ძირითადად ორი, პასტოფორიუმების მოწყობის და ფართობის გაზრდის საკითხია. ეს თითოეული ტიპის არქიტექტურულ-კონსტრუქციული პოტენციალის გამოვლენას და ახალი ქვეტიპების ფორმირებას განაპირობებს. განსხვავებულ სურათს ქმნის ჩახაზული ჯვრის ტიპი, რომელიც სტრუქტურის მდგრადობით ხასიათდება, რადგან აქ სხვა ტიპებისთვის პრობლემური საკითხები იმთავითვე გადაწყვეტილი იყო და სახეცვლის საჭიროება არ იდგა.

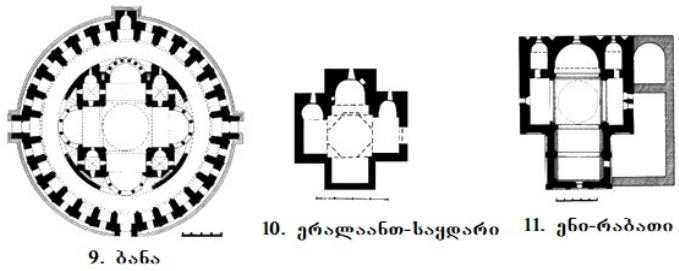
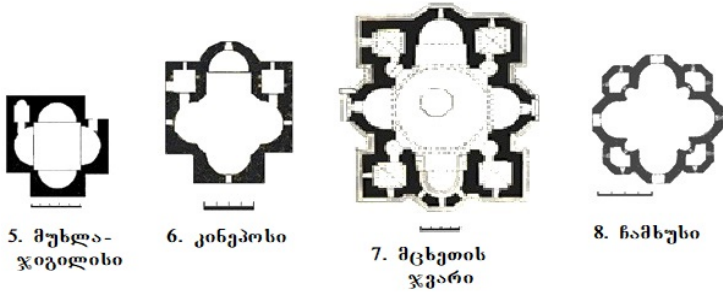
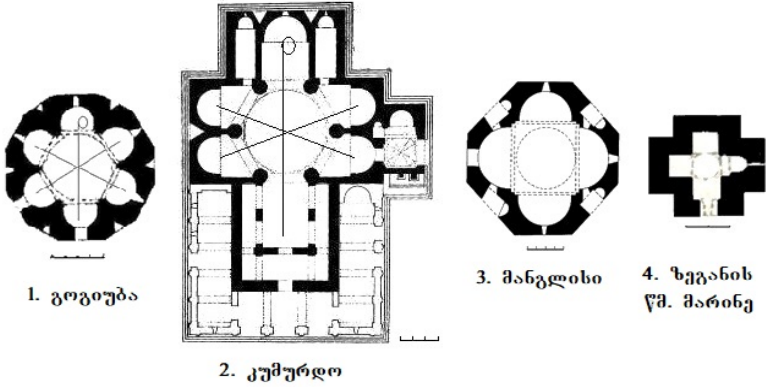
გამოყენებული ლიტერატურა:

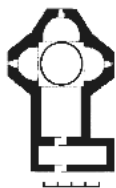
1. დვალი მ., მანგლისის ხუროთმოძღვრული ძეგლი, თბილისი, 1974.
2. ზაქარაია პ., ქართული ხუროთმოძღვრება XI-XVIII სს., თბილისი, 1990.
3. ყიფიანი გ., კოლხეთისა და იბერიის წარმართული ტაძრები და ქართული ქრისტიანული ხუროთმოძღვრების წარმოშობის საკითხები, თბილისი, 2000.
4. ჩუბინაშვილი გ., ქართული ხელოვნების ისტორია, თბილისი, 1936.
5. ხოშტარია დ., კლარჯეთის ეკლესიები და მონასტრები, თბილისი, 2005.

6. ჯაბუა ნ., ქრიზმის ასახვის ვერსია საქართველოს საეკლესიო ხუროთმოძღვრებაში, კრებული „საქართველოს შუა საუკუნეების არქეოლოგიური ძეგლები“, სიძველეთა დაცვისა და შესწავლის ცენტრი, თბილისი, 2008.
7. ჯაბუა ნ., ქრისტიანული ტაძრის არქიტექტურული ტიპები საქართველოში, თბილისი, 2012.
8. Krautheimer R., “Early Cristian and Byzantine Architecture”, Harmondsworth, 1986.
9. Мнацаканян С., Оганесян К., Саинян А., «Очерки по истории архитектуры древней и средневековой Армении», Ереван, 1978.
10. Рчеулишвили Л., «Купольная архитектура VIII-X веков в Абхазии», Тбилиси, 1988.
11. Туманишвили Дм., «Тема свободного креста в средневековой грузинской архитектуре», ქართული ხელოვნებისადმი მიძღვნილი II საერთაშორისო სიმპოზიუმი, თბილისი, 1977.
12. Чубинашвили Г., «Цроми», Тбилиси, 1969.
13. Чубинашвили Г., «Кумурдо и Никорцминда, Вопросы истории искусства», Тбилиси, 1970.
14. Чубинашвили Г., «Церковь близ сел. Болнис-Капанакчи, Вопросы истории искусства», Тбилиси, 1970.
15. Чубинашвили Н., «Самшвилдский Сион», Тбилиси, 1969.

ილუსტრაციები:

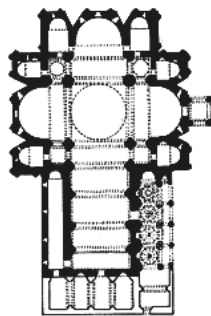

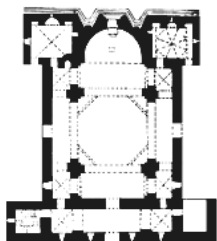
12. დორთქილისა

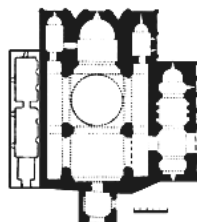
13. ისი

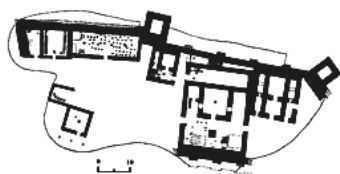
14. ოშკი

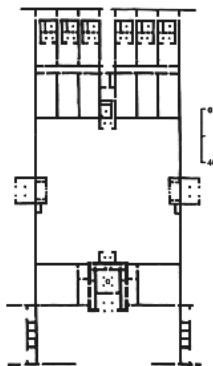
15. წრომი

16. სამთავერო

17. ციხიავორა

18. დედოფლის
მინდორი